

УДК 130.2

О.С. Колесник

ФОРМИ ХУДОЖНЬОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКИХ ТЕОРІЙ

Постановка проблеми. Взаємодія художньої культури та філософії має давню історію. В наш час відбувається нове зближення між цими сферами культурного буття, що й визначає актуальність теми дослідження. Особливе значення має осягнення глибинного змісту творів, пов'язане з культур-герменевтичною реконструкцією прихованої філософської основи окремих текстів, спадщини певного митця, або й загальної проблематики, властивої історичній чи етнокультурній парадигмі.

Аналіз публікацій з теми. Темою зв'язків між філософією та мистецтвом займалися Є. Більченко, В. Малахов (загальні принципи співвідношення мистецтва і філософії), А. Вольський, А. Гулига, Є. Косак, А. Кучинська (зв'язки між конкретними філософськими напрямками й мистецтвом) та ін.). Жанр філософського роману вивчали В. Герасимчук, Т. Гундорова, О. Кирилова, Т. Макарова, С. Павличко, С. Стоян, В. Скуратівський. Дослідження імпліцитної філософської основи твору проводили І. Галінська, С. Данелія, О. Забужко, А. Лавров, В. Личковах, С. Мащенко, М. Петровський, В. Пуліна, К. Рукшина, В. Соловйов, Л. Ярош і ін.

Виклад основного матеріалу. Співвідношення філософії з художньою культурою в контексті феномену інтерпретації можна розглядати в двох варіантах: виклад митцем власних світоглядних ідей в художній формі та естетичне тлумачення вже існуючої філософської системи.

Перший варіант є більш давнім. Вже у міфах бачимо синтез усіх наявних знань та цінностей певної спільноти. Згодом філософія деякий час існувала невідривно від літератури: вона артикулювалася в художній формі і мала скоріше зацікавити слухача, ніж переконати його логічними аргументами. Саме такий характер носять синкретичні тексти Давнього Світу та деякі сучасні релігійно-філософсько-художні форми. Добре відомим фактом є художнє чи напівхудожнє філософування в античності.

Згодом ситуація змінюється, і йдеться вже не про белетризований виклад філософами своїх вчень, а про створення митцями художньо-філософських моделей світу (Данте, Шекспір, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі, якому належить вислів «живопис і є філософія»), а у новоевропейській традиції відбувається постійний зустрічний рух – одночасна *філософізація літератури* та *белетризація філософії*.

З філософів до художньої форми зверталися французькі Просвітники (Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дідро), які «винайшли» філософський роман. Згодом – С. Кіркегор, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, А. Камю, Т. Адорно, Г. Маркузе. Як підсумував Г.-Г. Гадамер, «філософія повернула позиції частково тому, що ввійшла в сферу поетичної мови» [2; 116]. З іншого боку, філософську проблематику підіймають романісти – Стендаль, О. де Бальзак, Е. Золя, М. Гоголь, Ф. Достоевський, Л. Толстой.

В СРСР традицію «великих романів» ХІХ ст. продовжили М. Горький, Л. Леонов, О. Толстой, М. Шолохов та ін. Необхідно згадати також вистави К. Станіславського, В. Мейерхольда, фільми О. Довженка, Г. Козинцева, С. Ейзенштейна. Хоча, з відомих причин, філософська думка в Радянському Союзі була нерозривно пов'язана з політикою та ідеологією, що значно звузило спектр світоглядних пошуків митців.

У ХХ ст. зближення філософії з мистецтвом продовжилося. Тема впливів неklasичної філософії на мистецтво, перш за все, літературу, є невичерпною; основні віхи цього процесу надає І. Слоневська [5; 64].

Однією з тенденцій мистецтва ХХ ст. став інтелектуалізм у літературі (А. Камю, Т. Манн, Ж.-П. Сартр, Г. Веллс, А. Франс, К. Чапек, Дж. Б. Шоу; в Україні – Ю. Андрухович,

В. Винниченко та ін.). Рисами інтелектуалізму є особлива «якість» героїв, які є не стільки характерами, скільки персоніфікаціями ідей, а також принципове уникнення емоційності в розрахунок на здатність викликати нові почуття за допомогою звернення до інтелекту.

Одним зі «спеціалізованих» інтелектуальних жанрів став *філософський роман*. В. Герасимчук у своїй монографії з цієї теми називає його вершинним літературним жанровим різновидом ХХ ст. і визначає як літературний текст, спрямований на створення універсальної картини світу [3; 107]. На думку української дослідниці, найбільший вплив на жанр мали такі філософські напрями, як філософія життя, марксизм та позитивізм, екзистенціалізм, інтуїтивізм, психоаналіз, космізм. Відповідно, романи можуть бути екзистенціалістськими (Ф. Кафка), інтелектуальними (А. Мердок, В. Голдінг), «романами культури» (Г. Гессе, Т. Манн, Р. Музіль).

У культур-герменевтичному контексті однією з цікавих форм є «роман культури», де відбувається вихід на рівень *мета-мистецтва*. Найбільш яскравим прикладом є «Доктор Фаустус» Т. Манна, який водночас є дослідженням психології митця, сутності творчості, аналізом глибин германського духу та діагнозом культурних викликів епохи. Крім того, в ньому наявні пасажі, власне, метафізичного характеру, присвячені співвідношенню музики та світобудови. Саморефлексія мистецтва може виявлятися і в невербальній формі, достатньо згадати «Меніни» Д. Веласкеса і «Майстерню художника» Я. Вермеєра. Ці дві візуальні інтерпретації теми «митець та мистецтво», створені майже одночасно представниками воюючих між собою націй, можна розглядати як такі, що знаходяться в стані постійного *діалогу* одна з одною. Можливо, найбільш рідкісним літературним жанром є той, де філософія виступає *основною темою* твору, як то у «Світі Софії» Ю. Гордера, міжнародному бестселері, який автор визначив як «роман про історію філософії». Філософськими жанрами є утопія та антиутопія, де автор безпосередньо висловлює свої світоглядні ідеали.

Літературна *утопія* – модель ідеальної соціальної системи, яка відповідає уявленням автора про гармонію людини і суспільства. Витоки жанру сягають міфологем Золотого віку та Островів блаженних; як такий, він формується в Давній Греції («Держава» Платона), і переживає піднесення в часи Ренесансу (Т. Мор, Т. Кампанелла, Ф. Бекон та ін.). У XVII-XVIII ст. відбулося поширення утопічних трактатів та проектів реформ, зокрема, в межах французького Просвітництва. Можна припустити, що все ще недостатньо вивчений вплив цих праць на політичну практику є значно більшим, ніж прийнято вважати. В XIX ст. утопія стає менш «соціально активним» жанром, поступово перетворюючись на засіб ескапізму.

У ХХ ст. з ряду культурно-історичних причин на перший план виходить *антиутопія*. Біля витоків жанру стояли Дж. Свіфт і Вольтер; зріла антиутопія представлена працями Г. Веллса, В. Винниченка, Є. Замятіна, Дж. Орвелла, А. Платонова, О. Хакслі та ін. Автори антиутопій намагаються діагностувати небезпечні тенденції сучасного суспільства та унаочнити їх потенційні результати, щоб привернути суспільну увагу до проблеми. Однак, поширення антиутопій призвело до звикання, і зображення дистопічного майбутнього стало нормою, а інколи – й реальністю. Окрім творів, які містять філософські ідеї в експліцитній формі, слід звернути увагу на ті, що мають *імпліцитну (приховану) філософську основу*. На думку І. Галинської, це поняття близьке до «сугестивності» твору як підказування реципієнту сенсів та настроїв [2; 6-8]. Герменевтичне осягнення невимовного «пафосу» твору забезпечує розуміння його загального культурного смислу. Ця тема має особливе значення для України, оскільки вітчизняні мислителі нерідко викладали свої погляди на людину, суспільство та світ у формі притч, віршів, проповідей тощо.

Інколи філософські підтексти є настільки прихованими, що дослідник має досконально знати культурний контекст епохи, щоб оцінити позицію автора. Так, вірші В. Блейка важко зрозуміти без знання філософії гностиків, а «Гру в бісер» Г. Гессе – без гегелівської «Феноменології духу» тощо. З іншого боку, не можна ігнорувати самостійність митця навіть у випадку задокументованих зв'язків його твору з певним філософським вченням. Відомо, що Т. Адорно консультував Т. Манна під час написання «Доктора

Фаустуса», однак філософська основа роману далеко не зводиться до вчення Адорно. Інколи йдеться не стільки про прямий вплив, скільки про складний культурний діалог, або ж про виникнення тематичних паралелей. У деяких випадках відомо, що письменники погоджувалися прийняти «винайдену» критиками філософську інтерпретацію – як Джек Лондон згодився, що його «Поклик предків» має алегоричні сенси.

У *невербальних* видах мистецтва проводити пошуки філософської основи складніше, але наявна методологія дозволяє і таке дослідження. Обмежимося лише такими відомими прикладами візуальних творів, за якими стоїть цілісна світоглядна концепція як «Меланхолія» А. Дюрера, «Сон розуму...» Ф. Гойї, пейзажі К. Фрідріха, «метафізичний живопис» Дж. де Кіріко. Однак, наявність паралелей між філософськими та художніми формами не дає остаточних відповідей щодо сутності їх взаємозв'язку. Наприклад, для Д. Лукача авангардизм є антигуманним виразом цивілізаційної кризи, а для В. Бенджамена і Т. Адорно – пошуками свободи та демократизації.

Однією з відносно малодосліджених в Україні тем є приховані філософські підтексти творів *популярної культури*. В своєму дисертаційному дослідженні Н. Доній визначає вплив на неї психоаналізу, екзистенціалізму, позитивізму, прагматизму [4; 57]. З цим можна погодитись, але дана схема потребує конкретизації, оскільки популярний кінематограф нерідко підіймає достатньо серйозні теми і навіть викладає певну філософську концепцію. У деяких випадках визначення позиції митця є настільки важливим для самоосмислення всієї подальшої культури, що виникає ідеологічна *боротьба за правильне тлумачення* його спадщини. Одним з таких авторів є В. Шекспір. Незважаючи на довгу історію шекспірознавства, все ще залишається багато тем, які заслуговують дослідницької уваги. В деяких випадках, на нашу думку, на нову інтерпретацію чекають цілі смислові шари окремих тем і образів.

Спробуємо продемонструвати можливість культурологічної реконструкції одного з важливих смислових шарів шекспірівської трагедії, пов'язаного з *переростанням міфологему у філософему*.

Як відомо, Шекспір писав для театру під назвою «Globe» – що коректніше перекласти не як «Глобус», а як «Земна куля», «Світ». З точки зору культурної антропології, у п'єсах В. Шекспіра людина має, щонайменше, три виміри: особистісний, соціальний та космічний. І в трагедіях, і в комедіях йдеться про порушення гармонії на усіх рівнях: особистісному (психологічний розлад), соціальному (сімейні, соціальні, політичні кризи), космічному (природні катастрофи) – і про відновлення цієї гармонії у фіналі. Найбільш чітко ця схема виражена в «Королі Лірі». Було давно відмічено, що буря в цій трагедії – явище не тільки метеорологічне, але й психологічне і соціальне – тобто, космічне, в античному сенсі цього слова. Але критикою практично не звертається увага на те, що Лір не лише бореться зі стихіями, але й намагається їх *зрозуміти*, що дозволяє вести мову про герменевтичний зміст трагедії.

У багатьох культурах всезагальне лихо сприймалося як результат прихованої, але цілком конкретної людської провини, таємниці якої повинна бути розкрита. Подібну ситуацію бачимо в історії Едіпа, котрий зобов'язаний розкрити старий злочин, щоб припинити чуму. Те, що Лір сприймає грозу саме в такому контексті, видно з його пошуків винного. Згодом Лір питає: «What is the cause of thunder?». В дослівному перекладі це питання звучить як: «Що є причиною грому?». Це – продовження теми пошуку причин розладу: хто винний у настанні хаосу, який виявляється і в стосунках людей, і в «неприродних» стихійних явищах? Отже, у підтексті трагедії Шекспіра лежить те саме уявлення, що і в трагедії Софокла. Йдеться про факт відповідальності людини за всезагальний стан речей. Міфологічні уявлення про космічний характер суспільного ладу перейшли у філософські вчення (зокрема, в теорію Платона) і, завдяки своїй сумісності з біблійними ідеями, збереглись у християнській Європі, і були відкинуті лише раціоналізмом Нового часу.

Для британської культури надзвичайно характерним є уявлення про «Правду Короля» як систему правил, яких мали дотримуватися правитель та його народ щоб забезпечити загальний добробут та родючість землі. Результат недотримання «Правди» міг уявлятися як миттєве знищення, подібне до загибелі платонівської Атлантиди; однак частіше йшлося про безкінечну виснажливу хворобу землі та її мешканців. У фольклорі багатьох народів, зокрема й українського, є опис мертвої країни, яку герой має повернути до життя. В британській літературі є спеціальне поняття – Спустошена земля (Wasteland). Міфологема Спустошеної землі стала одним з *лейтмотивів* всієї європейської культури, проявляючись у таких несхожих творах, як «Парцифаль» Р. Вагнера та «Володар кілець» Дж. Р. Р. Толкіна.

Шекспір, який жив на 400 років ближче до живої міфопоетики, дав вільну інтерпретацію цієї теми. Адже всі шекспірівські трагедії починаються з порушення не тільки соціального, але й світового балансу: «час вивихнутий». Щоб запобігти спустошенню, треба з'ясувати, «в чому причина грому». Злочини повинні бути розкриті, винні мають спокутувати провину. Саме тому всі твори Шекспіра закінчуються розповідями героїв про свої долі та вчинки, які складаються в єдину *сповідь* народу. Лише відновлення людської та космічної Правди як об'єктивного принципу робить будь-яке майбутнє взагалі можливим. Характерно, що всі абсурдистські прочитання «Ліра» редукують саме цю тему, приводячи сюжет трагедії до апокаліптичної руйни. Однак, у міфо-легендарних першоджерелах стан Спустошеної землі не вважається незворотнім. Сучасному людству теж слід перейти від констатації проблем до пошуків їх вирішення. І тут текст «Короля Ліра» може дати деякі підказки. Культур-герменевтична реконструкція імпліцитної світоглядної основи твору показує, що основний комплекс його філософсько-етичних ідей пов'язаний з темою глобальної відповідальності перед собою, іншими, всім світом. Прийняття такої відповідальності не гарантує щасливий фінал, але дає шанс на відновлення особистісного – суспільного – світового балансу.

Висновки. Художня інтерпретація *філософських* положень є одним із проявів вищого культурного синтезу, де мистецтво стає «органом філософії» (Г.-Г. Гадамер), інтегруючи різних сфер культури в єдине системне ціле. При цьому бачимо зустрічний рух: естетизацію філософії та філософізацію мистецтва. В деяких випадках відбувається безпосередній вплив (або діалог) митців із філософами, в інших – мають місце типологічні паралелі, що виникають через звернення художників до найглибших світоглядних проблем. Однією з перспективних тем культурологічної герменевтики є, відтак, дослідження імпліцитної філософської основи художніх творів. Як мінімум, це може призвести до кращого розуміння окремих текстів. Як максимум – дозволити реконструювати оригінальну філософську систему, виражену в художніх творах у «дифузній» формі.

Список використаної літератури

1. *Гадамер Г.-Г.* Актуальность прекрасного / Ганс-Георг Гадамер ; [пер. с нем.]. – М. : Искусство, 1991. – 367 с.
2. *Галинская И. Л.* Загадки известных книг : монография / И. Л. Галинская. – М. : Наука, 1986. – 128 с.
3. *Герасимчук В. Л.* Специфіка тексту філософського роману ХХ століття : монографія / В. Л. Герасимчук. – К. : ПАРАПАН, 2007. – 398 с.
4. *Доній Н. Є.* Ціннісна динаміка масової культури : дис... канд. філос. наук / Н. Є. Доній. – К., 2006. – 195 с.
5. *Слоневська І.* На перетині дискурсивних практик: література ХХ століття та неklasична філософія / І. Слоневська // Взаємозв'язок курсів естетики і художньої культури з викладанням літератури, музики і образотворчого мистецтва в школі : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. – Чернівці : Вид-во «Ієрогліф», 2013. – С. 29–34.

Резюме

Визначаються форми художньої інтерпретації філософських теорій. Показано, що теоретична філософія та мистецтво, хоча є окремими культурними сферами, мають спільне походження, періодично зближувалися, аж до утворення синкретичних за природою текстів, зокрема, у вигляді філософського роману. Уваги заслуговує феномен «імплицитної філософської основи», культур-герменевтичне вивчення і врахування якої забезпечує глибше розуміння конкретних мистецьких творів та загальних закономірностей розвитку людської культури.

Ключові слова: імплицитна філософська основа, культурологічна герменевтика, мистецтво, філософія, художня інтерпретація.

Summary

Kolesnyk O. Forms of the artistic interpretation of philosophical theories

The article defines the main forms of the artistic interpretation of the philosophic theories. Theoretical philosophy and art, belonging to the different cultural spheres, nevertheless have common origin, and periodically interrelate, which may lead to the emergence of syncretic texts, namely, in the genre of the «philosophical novel». Especially notable is the phenomenon of the «implicit philosophical basis». Its cultural-hermeneutical studying and taking into consideration leads to the deeper understanding of the concrete art texts, as well as the insight into the general laws of the development of human culture.

Key words: art, artistic interpretation, cultural hermeneutics, implicit philosophical basis, philosophy.

Аннотация

Определяются формы художественной интерпретации философских теорий. Показано, что теоретическая философия и искусство, хотя и являются отдельными культурными сферами, имеют общее происхождение, и периодически сближались, вплоть до образования синкретических по природе текстов, в частности, в форме философского романа. Внимания заслуживает феномен «имплицитной философской основы», культур-герменевтическое изучение и учет которой обеспечивает глубокое понимание конкретных произведений искусства и общих закономерностей развития человеческой культуры.

Ключевые слова: имплицитная философская основа, культурологическая герменевтика, искусство, философская основа, художественная интерпретация.

Надійшла до редакції 27.12.2013 р.